

ЖИТТЄВІ КОНТЕКСТИ ОСОБИСТІСНОГО ЗРОСТАННЯ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Зарецька О.О.

Зарецька О.О. Життєві контексти особистісного зростання: методологічні засади дослідження

Представлено методологічну розробку категорії «життєві контексти особистісного зростання», здійснену у контексті проблем психологічної герменевтики. Сформульовано основні методологічні обмеження дослідження такого типу. З'ясовано зв'язки і співвідношення досліджуваної категорії з деякими категоріями психологічної герменевтики та наближених психологічних дисциплін, такими як «життєва ситуація особистості», «подія», «життєвий досвід», «особистісне зростання» тощо.

Ключові слова: особистісне зростання, життєві контексти, життєва ситуація, психологічна ситуація, подія, життєвий досвід, розуміння та інтерпретація життєвого досвіду.

Зарецкая О.А. Жизненные контексты личностного роста: методологические основы исследования

Представлена методологическая разработка категории «жизненные контексты личностного роста», выполненная в контексте проблем психологической герменевтики. Сформулированы основные методологические ограничения исследования такого типа. Установлены связи и соотношения исследуемой категории с некоторыми категориями психологической герменевтики и близких психологических дисциплин, такими как «жизненная ситуация личности», «событие», «жизненный опыт», «личностный рост» и т.п.

Ключевые слова: личностный рост, жизненные контексты, жизненная ситуация, психологическая ситуация, событие, жизненный опыт, понимание и интерпретация жизненного опыта.

Zaretska O. Life contexts of personality growth: the methodological grounds of the investigation

The methodological elaboration of the category «life contexts of personality growth» carried out in the context of problems of psychological hermeneutics is offered in the paper. The main methodological limitations of such investigation are formulated. Connections and correlations of the category under study with some categories of psychological hermeneutics and close-range psychological disciplines such as «life situation of a person», «event», «life experience», «personality growth» etc. are ascertained.

Keywords: personality growth, life contexts, life situation, psychological situation, event, life experience, understanding and interpretation of life experience.

Постановка проблеми. Мета дослідження. Методологічну розробку досліджуваної категорії «життєві контексти особистісного зростання» здійснено у контексті проблем психологічної герменевтики і зорієнтовано на обґрунтування методичних засад емпіричної частини дослідження – проведення експерименту на віковій групі «дорослі».

Центральною ланкою у методологічній розробці будь-якої проблеми, як відомо, є з'ясування множини складників проблеми, питань, завдань, з розв'язання і виконання яких і складається досягнення супермети дослідження, а також побудова структури зв'язків між ними. Саме це і має на меті робота, що пропонується. Щодо розбудови категоріального апарату дослідження, що теж є необхідною складовою розробки проблеми, слід зауважити, що основний масив задіяних у дослідженні категорій вже достатньо детально розроблений і досліджений у відомих публікаціях з психологічної герменевтики [7], [8], [9], [12]. Проте категорія «життєві контексти особистісного зростання», наскільки нам відомо, термінологічно не визначена у парадигмі сучасної психології; наповнення її усіма можливими і мислимими смислами теж є одним із завдань дослідження. Теоретико-методологічний аналіз цієї категорії полягає у переосмисленні її загальногуманітарного наповнення у контексті проблем психологічної герменевтики, в ході чого мають бути з'ясовані зв'язки і співвідношення цієї категорії з такими категоріями психологічної герменевтики та наближених психологічних дисциплін, як «життєва ситуація особистості», «подія», «життєвий досвід», «особистісне зростання», «життєві стратегії», тощо. У роботі, що пропонується, розпочато обговорення цих категорій, але, безумовно, така важлива у загальногуманітарному сенсі тема не може бути вичерпана в межах невеликої статті. Так само і тлумачення інших важливих для нашої проблематики категорій (контекст, особистісні зміни, культурний контекст, ситуація, дискурс, парадигма, процес інтерпретації, наратив, наративізація, текст, текстуалізація, квазітекст) має бути поглиблене у наступних роботах.

Виокремлення предмету дослідження. *Життєві контексти особистісного зростання* – це умови і обставини життя індивіда, що спричиняють особистісне зростання або сприяють цьому процесу. Ми вбачаємо свою задачу в тому, щоб дослідити, з чого складаються ці умови і обставини, орієнтуючись на вироблену в сучасній постнекласичній психології та психологічній герменевтиці трактовку взаємин між людиною і оточуючим світом, згідно з якою розуміння та інтерпретація індивідом соціокультурного та особистого досвіду, зокрема використання специфічних наративних засобів осмислення світу, відкривають

«психологічний простір для розвитку особистості та формування її персональної, соціальної та культурної ідентичності» [14]. За Н.В.Чепелевою, таке трактування особистісного функціонування передбачає активне включення і розгляд в дослідженнях особистості соціально-історичного і культурного контекстів. Це можна трактувати як необхідність детальної розробки і «розведення» таких категорій, як «життєві контексти», «соціальні контексти», «культурно-історичні контексти» тощо.

Центральним процесом, навколо якого групуються всі проблеми психологічної герменевтики, є *процес інтерпретації*. Сутність інтерпретації, в якій би формі вона не відбувалася, полягає завжди в *нарощуванні смислів* відносно об'єкту інтерпретації. Смысл завжди утворюється людиною, а не «передається» чи «сприймається». Це завжди «витвір» особистості. Перебуваючи в світі, людина оточена природними об'єктами і продуктами цивілізації. Змалечку, у процесі оволодіння мовою, її привчають ідентифікувати об'єкти, які її оточують, що передбачає оволодіння інтерпретаційними технологіями – технологіями нарощування у собі смислу у відповідь на пред'явлення об'єкту знакової чи незнакової природи і семіотичного маркування цього смислу відповідно до свого семіотичного досвіду [4].

В плані проблеми, що аналізується, дуже важливим є наступне: текст, як правило, має потенційну множину смислів, яка зумовлена контекстуальним багатством вихідного повідомлення, тобто наявністю певної кількості смислових шарів, кожен з яких відсилає реципієнта до відповідного контексту [14, с. 6]. Суму контекстів, в яких даний текст набуває осмисленості і які певним чином можуть бути мовби інкорпоровані в нього, Ю.М.Лотман називав *пам'яттю тексту* [6], [14, с. 8].

Основним *механізмом інтерпретації*, як зазначає Н.В.Чепелева, є діалог, який базується на встановленні зв'язків з контекстами, тобто, вміщення висловлювання в новий контекст, що обмежений інтерпретаційними рамками, які цей контекст «висвічують». Найяскравішою особливістю психічного життя людини є тенденція вести внутрішній діалог [5]. Таким чином, можна говорити про діалог як один із найважливіших міжособистісних і внутрішньоособистісних процесів, який реалізує *«відключення» різних контекстів для осмислення*. Ці процеси мають безпосереднє відношення до розвитку особистості, адже, як зазначає Н.В.Чепелева у [14, с.7], взаємодія двох контекстуальних систем при інтерпретації розширює і збагачує не лише смисловий простір осмислюваного повідомлення, а й смислову сферу особистості, яка його сприймає.

Особистісне зростання – набуття особистістю нових рис, що реалізується, з точки зору психологічної герменевтики, через механізм

набуття нових смислів, в тому числі і *нових структурних зв'язків у смисловій структурі особистості*, тобто, за Н.В.Чепелевою, через трансформацію смислового поля, смислової сфери особистості. Дослідити, як це пов'язано з тими чи іншими життєвими обставинами суб'єкта, і означатиме розкрити проблему, що аналізується.

Можна стверджувати, що багато з смислів, що набуваються під час еволюції особистості, вже винайдені і описані – так само як і безліч життєвих обставин і життєвих ситуацій, що супроводжують особистісне зростання, закарбовано у художній творчості, зокрема у художній літературі. Сюжет про те, як особистість відбулась, як вона «зростала» і вибудовувалась у часі, – один з найбільш розповсюджених у світовій літературі. Він входить у золоту скарбницю народної творчості ("Ілля Муромець», тощо). В ряді творів описуються тільки події, що супроводжують поступове зростання особистості; в інших багато уваги зосереджено і на відображенні цього процесу у свідомості зростаючої особистості («Очарованная душа» Ромена Роллана, «Гра в бісер» Германа Гессе, тощо). У сучасних далеких від естетичних галузей опусах улюблений і достатньо «касовий» сюжет – прагматичний опис технології «як зробити себе» таким, яким хочеш себе бачити. Проте щодо відображення цього воїстину безцінного доробку на рівні наукових понять – тут ще непочатий край роботи.

Психогерменевтичний ракурс виконання роботи диктує певні *методологічні обмеження*: (1) в першу чергу, цікаві *уявлення суб'єкта про власне особистісне зростання* та обставини цього, а не більш-менш «об'єктивні», зовнішньо явлені чи оцінені зміни, які можна за тими чи іншими критеріями характеризувати як ознаки особистісного зростання у даного суб'єкта; (2) людина живе переважно в світі текстів (це можна показати); життєві контексти особистісного зростання – це *передусім текстові контексти*. Тому можна вважати однією з передумов особистісного зростання оволодіння технологіями оперування текстами і породження текстів, тобто оволодіння наративними технологіями; (3) психологічна герменевтика завжди має справу з тлумаченням особистого індивідуального досвіду. Тому в методологічному ракурсі головне питання – яке місце займає *процес інтерпретації суб'єктом свого індивідуального досвіду* у його (суб'єкта) особистісному зростанні.

Культурним контекстом можна вважати *світ текстів культури*, які оточують людину з дитинства – з перших звуків мови, звернутих до неї, – і частина з яких нею засвоюється шляхом осмислення та інтерпретації, після чого і під впливом чого у неї може відбутися «проростання» нових смислів і утворення нових нарацій. Слід зауважити відносно

психологічної реальності для суб'єкта світу текстів культури (в широкому сенсі). Засвоєння культурних здобутків, трансльованих через власне тексти, а також через всю сукупність артефактів культури, вочевидь має для особистісного зростання індивідів аж ніяк не менше значення, ніж безпосередньо власний досвід, здобутий у життєвих ситуаціях.

В попередніх роботах нами була досліджена категорія «*ситуація*», яка має безпосереднє відношення до предмету, що розглядається. *Ситуація* – деякий життєвий контекст, або умови, у яких перебуває, діє й усвідомлює себе суб'єкт у певний період свого життя. Особистісне зростання може відбуватися на протязі даної ситуації і, за певних якостей ситуації, бути її наслідком, надбанням (наприклад, у деяких ситуаціях навчання). З іншого боку, подія може принести для людини сильний поштовх, що викличе ривок у її особистісному зростанні.

Будемо користуватися терміном *ситуаційний контекст* для позначення контексту, що утворюється всіма ситуаціями, що одночасно мисляться суб'єктом і у яких він себе відчуває у даний момент. Адже, об'єктивно перебуваючи, наприклад, на робочому місці, подумки суб'єкт може перебувати у певній кількості ситуацій, навіть не обов'язково узгоджених у часі – і спогади, і майбутнє, і умовні ситуації. Ситуаційний контекст – конструкт; тою мірою, якою це осмислено і усвідомлено суб'єктом, – його ауто конструкт.

Виходячи з усього вищезазначеного, *предмет дослідження* мислиться на перетині чотирьох складових: *життєві обставини* – осмислення ситуації – осмислення особистого досвіду – особистісне зростання, – і з необхідністю включає процеси *наративізації особистого досвіду і наративізації результату осмислення ситуації*. Тобто взаємодія чотирьох зазначених складових через механізми наративізації і є *предметом дослідження*.

Вибір емпіричного об'єкту дослідження. З вищезазначеного витікає і вибір емпіричного об'єкту, який підлягає дослідженню, – *це власний наратив суб'єкта* (отриманий методиками типу *life line* чи «книги життя» [10]), що містить, по-перше, його уявлення про себе, свою історію і відображає тою чи іншою мірою осмислення суб'єктом свого особистісного зростання, і, по-друге, є результатом осмислення, інтерпретації суб'єктом досвіду, отриманого так би мовити «віртуально» – *знання про долі інших*, оцінку обставин і шляхів особистісного зростання відомих йому особистостей, осмислення суб'єктом ситуацій, відомих йому з літератури, історії чи інших віртуальних джерел. Можна думати, що інтерпретація «чужих» шляхів особистісного зростання буде тією «лінзою», що виявить глибинні уявлення суб'єкта з цього приводу.

Шляхами отримання такого наративу можуть бути наратив «на заомовлення», написаний, надрукований чи промовлений і зафіксований у відповідь на прохання експериментатора; інтерв'ю відповідного змісту; «розірваний наратив», побудований (чи «відбудований») з відповідей у «проективному» експерименті; поступове «нарощування» «розірваного» наративу – поєднання всіх вищезазначених методів для отримання більш повного наративу, а також повторне звернення до того чи іншого методу з тією ж метою; наративи чи описи наративного плану (не обов'язково від першої особи), виокремлені з текстів різного типу.

Дослідження доцільно проводити із «зрілими», «дорослими» суб'єктами. «Дорослими» можна вважати суб'єктів, які вже і ще працюють, а також непрацюючих студентів після 20 років чи пенсіонерів, які ведуть активний спосіб життя (як пише М.Л.Смульсон, «включених до активної і добре організованої системи соціальної діяльності»).

Напрямки теоретичного аналізу отриманих емпіричним шляхом наративів та інших досліджуваних текстів. Це, по суті, основні (стратегічні) підпроблеми головної проблеми дослідження:

1. Залежність (чи незалежність) особистісного зростання від життєвих обставин в уявленні суб'єкта – чи є цей параметр релевантним?

2. В якій мірі особистісне зростання залежить від осмислення суб'єктом цього процесу?

3. В якій мірі суб'єкт усвідомлює (чи не усвідомлює) пов'язаність особистісного розвитку з життєвими обставинами, як і з якими?

4. Як впливає наративізація цього осмислення на сам процес? Чи пов'язані вони між собою? Це загальна дослідницька рефлексія того, як задіяність осмислення сама по собі і у формі наративу зокрема впливає на процес зростання особистості.

5. Особистісний досвід – контексти його набуття, зміни, переосмислення, переоцінки, тощо. Життєві контексти особистісного зростання пов'язані з набуттям особистісного досвіду, тому таке дослідження має висвітити, де особистісний досвід народжується, видобувається, за яких обставин трансформується, накопичується, тощо.

6. (феноменологічний ракурс) Які життєві обставини супроводжують і як саме впливають на процес зростання особистості? Цій темі, як ми зазначили вище, присвячено чимало творів світової літератури, багато спеціальних педагогічних досліджень, тому важливо відокремити, що може суттєво додати дослідження, здійснене у специфічному психогерменевтичному ракурсі розгляду об'єкту.

7. Наступний напрямок аналізу має на меті втілити у життя окреслені Н.В.Чепелєвою у [14] перспективи застосування герменевтичної

методології у психологічних дослідженнях унікальної *індивідуальності особистості*, її неповторного життєвого шляху. Відповідно, герменевтичний метод можна вважати і застосовувати як *методологію дослідження цієї унікальності* і вважати теоретичним обґрунтуванням емпіричних досліджень життєвих контекстів особистісного зростання.

8. Дослідження *інтерпретативної компетенції* (чи *компетентності*) *особистості* (також запропоновано Н.В.Чепелевою у [14]) як необхідної умови для отримання емпіричного матеріалу від даного суб'єкта, так само як і потенціалу інтерпретації цього матеріалу.

9. Виявлення і аналіз *контекстуальних систем суб'єкта* з окреслених методологічних позицій: як самого поняття, так і конкретного наповнення цього конструкта за матеріалами емпіричної роботи з конкретним суб'єктом.

Потреба сказати чи розповісти дещо певному адресату, не кому-завгодно, а саме йому, свідчить, на наш погляд, про наявність внутрішнього діалогу саме з цією людиною. Це безумовна ознака наявності у двох суб'єктів загальної контекстуальної системи, причому не тільки спільності життєвих обставин, а, в першу чергу, спільності намовлених, обговорених, разом породжених смислів – воістину «взаємно-однозначних». Передумови такого явища мають соціально-культурний характер. Спільність контекстуальних систем створюється вихованням у одній культурі; безліч спільних взаємно-однозначних смислів утворюється під час сприйняття та переживання (особливо спільного) тих самих книжок, фільмів, обставин особистого, суспільного, культурного життя, тощо. Мабуть саме відсутність цієї загальної з оточуючими контекстної системи примушує переживати гостре відчуття ностальгії у емігрантів, у старих, що пережили однолітків, тощо.

10. Дослідження значення для особистісного зростання потенціалу діалогу як одного з найважливіших міжособистісних і внутрішньо-особистісних процесів, який *реалізує «підключення» різних контекстів в процесі осмислення*. Ретельний аналіз на емпіричному матеріалі рефлексивних процесів, що супроводжують інтерпретацію як діалог з іншим і тлумачення як діалог для іншого (розрізнення введено і обґрунтовано Н.В.Чепелевою [14, с.8]), може висвітлити деякі важливі моменти у розвитку особистості, зокрема, розвиток її рефлексивного потенціалу.

11. Виявлення і аналіз *ситуацій, що сприяють особистісному зростанню людини*, є одним з основних напрямків дослідження, що ведеться. Воно має здійснюватися як на базі теоретичного аналізу, так і на основі емпіричного дослідження життєвих контекстів особистісного зростання.

У [14, с. 11] Н.В.Чепелева формулює питання: «...чи все, що відбувається з людиною, чи всі ситуації (буттєві, комунікативні, професійні тощо) включаються в її досвід, стають складовими її свідомості, трансформуються у досвід особистості, особистісний досвід?». Цікавий у зв'язку з цим висновок роблять Л.Ф.Бурлачук та Н.Б.Михайлова: сам факт породження ситуації відбувається у момент співвіднесення даного фрагменту середовища з конкретним суб'єктом через надання даному фрагменту особливого для суб'єкта значення [2]. Н.В.Чепелева цей процес визначає як осмислення життєвої ситуації і перетворення її в ситуацію психологічну [13].

Можна перелічити деякі ситуації або їх характеристики, що безумовно мають бути ретельно проаналізовані в плані завдань роботи:

- *Екзистенційна ситуація* осмислення себе, свого місця в житті, головного смислу буття, життєвої перспективи [13, с. 134].

- Ситуації, де визначальним, детермінуючим, «ядерним» стає *комплекс особистісних проблем*: самоствердження, самореалізації, самоідентифікації, тощо [13, с. 134].

- *Критичні ситуації – «ситуації неможливості»*, в яких людина стикається з неможливістю реалізації внутрішніх потреб свого життя – мотивів, прагнень, цінностей тощо [3, с.30-31]. Критичні ситуації вимагають внутрішньої роботи суб'єкта, спрямованої на подолання неможливості, відновлення втраченого смислу життя, встановлення нових смислів. Н.В.Чепелева слідом за О.Леонтьєвим вбачає у такій ситуації «завдання на пошук смислу», що вимагає переосмислення ситуації і в результаті може сприяти підвищенню осмисленості життя і особистісному зростанню.

- «*Ситуації надможливості»* – досягнутий життєвий успіх, повна реалізація життєвого задуму людини призводить до необхідності пошуку нового сенсу життя. Розв'язуючи це завдання, людина може відкрити для себе нові перспективи життя, знайти можливості і шляхи особистісного розвитку. Розвиткові особистості сприяє не безпроблемне життя, а вміння долати перешкоди.

- Особливий інтерес викликають *ситуації з суб'єктивно наявною навчальною функцією*: так звані «навчальні (рос.: «обучающие») ситуації», «ситуації, що вчать».

12. Суттєво впливають на особливості особистісного розвитку людини проблеми, що мають *інтерпретаційний характер*. Перелічимо ті з них, які має смисл розробити в плані досліджуваної проблематики:

- інтерпретація як засіб становлення і розвитку особистості;

- інтерпретаційні технології у різних життєвих ситуаціях (у тому числі у різних професіях);

- «інтерпретаційний інструментарій», яким має оволодіти людина для успішного особистісного розвитку;

- «інтерпретативний» нарратив, його особливості. В принципі, як вже зазначалося вище, будь-який нарратив є інтерпретативним витвором особистості, проте має смисл окремо розглянути нарративи, у яких репрезентуються суто інтерпретативні процеси і акцентується саме інтерпретативний момент. Для обґрунтування введення такої одиниці для аналізу варто згадати виокремлення Н.В.Чепелевою тексту, який творить людина у внутрішньому діалозі, намагаючись осмислити, зрозуміти себе, свій досвід, власні проблеми, – тобто тексту як одного з провідних засобів саморозуміння [14, с. 8-9].

- виявлення перешкод у особистісному зростанні, які мають характер інтерпретаційних бар'єрів.

Висновки. Завдання наступних етапів дослідження. У представлений роботі окреслено окремі актуальні в плані завдань дослідження теоретичні питання, що далі мають бути ретельно проаналізовані. Життєві контексти особистісного зростання трактуються відповідно до виробленої в сучасній постнекласичній психології та психологічній герменевтиці позиції щодо взаємин між людиною і оточуючим світом, згідно з якою розвиток особистості і формування її ідентичності базуються на розумінні та інтерпретації індивідом соціокультурного та особистого досвіду, зокрема з використанням специфічних нарративних засобів осмислення світу. Особистісне зростання розглядається як набуття особистістю нових рис, суттєво задіяних в ціннісну систему індивіда, розсування рамок, меж особистісної психологічної ситуації; з точки зору психологічної герменевтики це набуття нових смислів, нових структурних зв'язків і трансформація всієї смислової структури особистості. Смислопородження може відбуватися під час осмислення, інтерпретації як себе, так і оточуючих обставин життя, з якими у індивіда мимоволі завжди відбувається «діалог». Психогерменевтичний ракурс виконання роботи диктує ряд принципових обмежень: (1) увага до суб'єктивних уявлень суб'єкта про власне особистісне зростання та обставини цього, (2) погляд на життєві контексти особистісного зростання як на передусім текстові контексти, (3) зосередженість на питанні про те, яке місце займають процеси інтерпретації і нарративізації суб'єктом свого індивідуального досвіду у його (суб'єкта) особистісному зростанні. Обґрунтовується висновок про діалог (зовнішній і, в першу чергу, внутрішній) як один з головних механізмів, що «запускає» міжосо-

бистісні і внутрішньоособистісні процеси «підключення» різних контекстів для осмислення. Особистісне зростання полягає у збільшенні масиву текстів, у яких мислить себе людина. «Освоєння» суб'єктом деякої кількості прийнятих у даній культурі дискурсів, «набуття» звідти деяких нових для особистості смислів, перебудова у зв'язку з цим вже існуючої системи розглядаються як один із варіантів особистісного зростання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Брокмейер Й., Харре Р. Нарратив: проблемы и обещания одной альтернативной парадигмы / Й. Брокмейер, Р. Харре // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 29-42.
2. Бурлачук Л.Ф., Михайлова Н.Б. К психологической теории ситуации / Л.Ф. Бурлачук, Н.Б. Михайлова // Психологический журнал. – 2002. – Т. 23, № 1.
3. Василюк Ф.Е. Психология переживания / Ф.Е. Василюк. – М. : Изд-во Моск. Ун-та, 1984.
4. Зарецька О.О. Семіотичний досвід особистості / Чепелева Н.В., Титаренко Т.М., Смульсон М.Л. та ін. // Проблеми психологічної герменевтики. Монографія / О.О.Зарецька. – К.: Міленіум, 2007. – Розд. 1.7. – С. 72-84.
5. Капра Дж., Сервон Д. Психология личности / Дж. Капра, Д. Сервон. – СПб. : Питер, 2003. – 640 с.
6. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера – история / Ю.М.Лотман. – М. : Языки русской литературы, 1999. – 447 с.
7. Наративні психотехнології / [Чепелева Н.В., Смульсон М.Л., Шиловська О.М., Гуцол С.Ю.]. – К. : Главник, 2007. – 144 с. – (Серія «Психол. інструментарій»).
8. Проблеми психологічної герменевтики: монографія / [Чепелева Н.В., Титаренко Т.М., Смульсон М.Л. та ін.]. – К. : Міленіум, 2004. – 276 с.
9. Проблемы психологической герменевтики / [Чепелева Н.В., Титаренко Т.М., Смульсон М.Л. и др.]. – К. : Изд-во Национального педагогического университета им. Н.П.Драгоманова, 2009. – 382 с.
10. Смульсон М.Л. Наративні технології психологічної підтримки людей похилого віку / Чепелева Н.В., Смульсон М.Л., Шиловська О.М., Гуцол С.Ю. // Наративні психотехнології. / М.Л.Смульсон. – К., 2007. – С. 123-155. – (Серія «Психол. інструментарій»).

11. Смульсон М.Л. Нарратив и ментальная модель мира / Чепелева Н.В., Титаренко Т.М., Смульсон М.Л. и др. // Проблемы психологической герменевтики. / М.Л.Смульсон. – К. : Изд-во Национального педагогического университета им. Н.П.Драгоманова, 2009. – С. 172-181.
12. Соціально-психологічні чинники розуміння та інтерпретації особистого досвіду / [Чепелева Н.В., Титаренко Т.М., Смульсон М.Л. та ін.]. – К. : Педагогічна думка, 2008.
13. Чепелева Н. Життєва ситуація особистості / В. Панок, Т. Титаренко, Н. Чепелева та ін. // Основи практичної психології : підручник. – К. : Либідь, 1999. – С. 112-135.
14. Чепелева Н.В. Теоретичні засади нарративної психології / Чепелева Н.В., Смульсон М.Л., Шиловська О.М., Гуцол С.Ю. // Нарративні психотехнології. / М.Л.Смульсон. – К., 2007. – С. 3-37. (Серія «Психол. інструментарій»).